

Norberto Vėliaus palikimas

Šiais metais senosios lietuvių pasaulėžiūros ir mitologijos tyrinėtojas Norbertas VĖLIUS (1938–1996) būtų minėjęs 75-erių metų jubiliejų. Iki šiol jis dažniausiai prisimenamas kaip nepailstantis kraštotyros sąjūdžio organizatorius, etninės kultūros teisių gynėjas, charizmatiškas paskaitininkas. Rečiau viešai kalbama apie jo knygas, straipsnius, idėjas. Nuo pirmosios N. VĖLIAUS studijos „Mitinės lietuvių sakmių būtybės“ (1977) pasirodymo prabėgo jau 35-eri metai, vėliau buvo išleistos dar dvi knygos – „Senovės baltų pasaulėžiūra“ (1983) ir „Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis“ (1987). Be šių trijų monografijų, paskelbta daugybė straipsnių, parengta medžiaga „Baltų religijos ir mitologijos šaltinių“ keturtomiui (1995–2005) ir lietuvių mitologijos tyrimų chrestomatijai „Lietuvių mitologija“ (1995–2004).¹

Pasidalyti mintimis apie N. VĖLIAUS tyrinėjimus, knygas, idėjas bei jų poveikį tuometiniam ir šiuolaikiniam mokslui pakvietėme keturis pokalbininkus – lietuvių religijos ir mitologijos tyrinėtojus Nijolę LAURINKIENĘ ir Dainių RAZAUSKĄ, etnomuzikologę Daivą RAČIŪNAITĘ-VYČINIENĘ bei kultūros istoriką Vytautą ALIŠAUSKĄ – ir pasiūlėme pasvarstyti keletą klausimų:

Ką lietuvių religijos ir mitologijos tyrinėjimų kraštovaizdyje iš esmės pakeičia N. Vėliaus darbų pasirodymas? Kaip N. Vėliaus studijos veikė to meto skaitytoją, kokios idėjos labiausiai įkvepia šiandien, ką galbūt reikėtų permąstyti?

Naujausią N. Vėliaus dviejų monografijų leidimą („Chtoniškoji lietuvių mitologija“, Aidai, 2012) palydėdamas, filosofas Naglis Kardelis pabrėžia ypatingą, „velnišką“ N. Vėliaus įžvalgumą, o beveik prieš porą dešimtmečių N. Vėliaus mokytojas, tautosakininkas, literatūrologas Donatas Sauka yra prasitaręs, kad jo teorijas mieliau vadintų hipotezėmis, kurioms kartais pritrūksta elegantiško pagrindimo... Tad apie įžvalgas ir hipotezes.

Ar galime kalbėti apie N. Vėliaus mokyklą – ar šiandieniniai tyrinėtojai jaučiasi jos mokiniais? Ar būtų galima pratęsti jo pradėtus darbus (kalendorinių švenčių semantikos tyrimus, Aušrinės mito rekonstrukciją), kokios naujos lietuvių religijos, mitologijos, pasaulėvaizdžio tyrimų perspektyvos atsiveria šiandien?

O pradžiai norėjęsi pasidalyti keletu grafikės Ramunės VĖLIUVIENĖS minčių, pasakytų N. VĖLIAUS atminimui skirtame jubiliejiniame vakare Vilniaus rotušėje 2013 m. sausį:

„N. Vėlius labai daug nuveikė savo neįtikėtino darbštumo, užsispyrimo ir kūrybiškumo dėka, bet mane labai nustebino ir šiek tiek nuliūdino, kai jisai, turėdamas ant stalo trijų lietuvių mitologijos chrestomatijos ir keturių baltų religijos ir mitologijos šaltinių tomų rankraščius, pasakė: „Kaip aš norėčiau pradėti mokslininko darbą dabar, kai viskas surinkta į vieną vietą, kai galima tikrai kelti drąsias hipotezes ir kurti naujas idėjas. Aš, sakė, būsiu trąša lietuvių mitologijos tyrimams.“

Ir iš tiesų, tragiškai nutrukęs gyvenimas paliko tokią situaciją. Laimei, šios knygos yra patekę į akademinę apyvartą ir mūsų kultūrą. Po 17 metų labiausiai noriu padėkoti draugams, bendraminčiams, mokslininkams ir ypač leidėjams, kad šios knygos išvydo dienos šviesą. Kartu su jomis išėjo ir kiti Norberto nuveikti darbai – iš viso 14 knygų. Tai įrodo, kad žmogus nepamirštas, kad jo darbai yra reikalingi“.

Nijolė LAURINKIENĖ:
Norbertas Vėlius sukūrė mitologijos tyrinėjimo mokyklą, visų pirma besiremiančią tautosaka.

Su Norbertu Vėliumi kaip mokslininku susidūriau nusipirkusi pirmąją jo studiją „Mitinės lietuvių sakmių būtybės“ 1977 metais. Aš jau buvau baigusi Vilniaus universitetą ir gilinausi į tuos dalykus. 1980-aisiais mano disertacijos vadovas Donatas Sauka nunešė Norbertui ir Kaziui Grigui recenzuoti mano pirmąjį straipsnį „Archainio pasaulėvaizdžio reliktai kalendorinėse dainose“ (paskelbta „Literatūroje“, 1981, 23/1), kuriame

1. Visa N. Vėliaus bibliografija yra paskelbta atsiminimų knygoje Norbertas Vėlius, sud. I.Seliukaitė, P.Vitkuvienė, Vilnius: Mintis, 1999.

išdėsčiau savo pirmąsias įžvalgas apie minėtų dainų prasmę. Norbertas labai entuziastingai jį įvertino, tad ir toliau rašiau su pakylėjimu, o 1985 metais Taline apsigyniau disertaciją, kurios pagrindu tik 1990 m. išėjo knyga „Mito atspindžiai lietuvių kalendorinėse dainose“. Jaunam mokslininkui prasiskinti kelią iki leidėjų tuomet nebuvo paprasta.

Apsigynusi disertaciją, 1985 m. pradėjau dirbti Lietuvių kalbos ir literatūros institute, ir Norbertas tapo mano kolega. Solidžiausi skyriaus vyrai tautosakininkai – Kazys Grigas, Leonardas Sauka, Vėlius ir Kostas Aleksynas – dirbo atsiskyre viename anuometinio Tautosakos skyriaus kabinetų. Mes visuomet turėdavome galimybę į tą mums tikrų autoritetų kambarį užteiti ir būdavome dėmesingai išklausomi, o ne kartą ir padrašinami bei paskatinami. Institute mačiau Norbertą įvairiausiose situacijose – jis buvo didžiulis savo darbo entuziastas ir fanatikas – ne tik rašė mokslinius veikalus, bet ir organizavo ekspedicijas, rengė lokalines monografijas, inicijavo daugelį kitų darbų. Ne viskas anuomet buvo paprasta ir lengva. Organizuojant ekspedicijas nuolatos tęsdavosi nematomas kontroliuojančios įstaigos šleifas.

Atsimenu, kai 1971 m. jis rengė Pelesos ekspediciją, užsirašiau joje dalyvauti ir aš, tuomet trečiakursė studentė. Važiuoti į Pelesą susirinko daugybė žmonių, ir staiga ankstyvą rytą sužinome, kad į lietuvišką salą vykti uždrausta, važiuojame į netoliese esančius Dubičius. Ten gyvenome mokykloje, miegojome tiesiog ant grindų, rytais būdavome kviečiami į kiemą daryti mankštos, o prieš darbo pradžią susėsdavome visas didžiulis būrys lauke ant žolės, o ekspedicijos vadovas Norbertas stovėdavo viduryje ir dėstydavo, kokie mūsų lauko tyrimų užmojai ir užduotys. Beje, sumanesni ekspedicijos dalyviai kirsdavo Baltarusijos sieną ir nueidavo į Baltarusijoje esančius lietuviškus kaimus...

Daug energijos iš Vėliaus pareikalavo ir konfrontacija su pozityvistiskai nusiteikusiai mokslininkais, ganėtinai kritiškai vertinusiems mitologiją ir jos skrajus, hipotetines interpretacijas. Kai kurie jų, kaip pats Norbertas yra rašęs, netgi neigė lietuvius turėjus šventyklas, dievus. Kad ir Perkūnas, ar Vėjopatis, jų požiūriu, buvo ne dievybės, o vien tik gamtos jėgų personifikacijos. Vėliui reikėjo tai pozicijai pasipriešinti ir atsikirsti: kai institute vykusiuose posėdžiuose susidurdavo skirtingų pažiūrų atstovai, ginčai būdavo audringi, vykdavo labai griausmingai.

Nekyla abejonių, jog XX a. atliekant mitologijos tyrimus Norbertas buvo lyderis tikrąja žodžio prasme.

Norbertas Vėlius. 1970 m.

Pradėjus dirbti Lietuvių kalbos ir literatūros institute, folkloras jam atsiskleidė visa savo pilnatve ir tapo esminiu mitologijos aiškinimo ir rekonstravimo šaltiniu. Puikiai suvokė tautosakos vertę ir jos kaip šaltinio svarbą, tad jo moksliniai tyrimai pasuko ta linkme. Visa mūsų mitologija daugiausia remiasi tautosaka, ir, ačiū dievui, mūsų tautosaka iki šiol yra neblogai išlikusi... Net ir trečiojoje knygoje – „Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis“ – rašytiniai šaltiniai apžvelgiami labai trumpai, iš esmės remiamasi folkloru, šiek tiek kalbos duomenimis. Tad jis sukūrė tam tikrą mūsų mitologijos tyrinėjimo mokyklą, visų pirma besiremiančią tautosaka. Viena didžiausių jo darbų vertybių – šaltinių gausumas, jų susisteminimas ir analizavimas. Mitinių personažų prasmė, kilmė aiškinama plačiame – indoeuropiečių ir kitų tautų – kultūros kontekste.

Nuo pirmos iki paskutinės Norberto Vėliaus monografijos pasirodymo praėjo vos dešimtmetis, kuris kūrybiniu atžvilgiu buvo labai intensyvus. Jis pats sakydavo, jog visas organizacinis darbas jam nėra tiek svarbus, kiek baltų religijos ir mitologijos tyrimai – šioje srityje jis buvo numatęs daug nuveikti. O vertingiausios Vėliaus knygos, mano manymu, yra „Mitinės lietuvių sakmių būtybės“ ir „Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis“ – patikimiausios ir tvirtai pagrįstos faktine medžiaga.

N. Vėlius teigė, kad jo tyrimų metodas yra istorinis lyginamasis, tad jis atstovavo tradicinei mokyklai, bet naudojo ir struktūralizmo, semiotikos metodus, buvo gerai susipažinęs su garsių Maskvos mokslininkų – V. Ivanovo, V. Toporovo darbais, buvo jų kviečiamas rašyti straipsnius į „Балто-славянские исследования“ („Baltų – slavų tyrinėjimai“) rinktines. Ši mokykla akivaizdžiai darė jam įtaką. Su Algirdu Juliumi Greimu jis diskutavo – vertino jo tyrimus ir kai ką pripažino, bet kai kuriais dalykais, ypač lietuvių dievų panteono rekonstravimo teisingumu abejojo – tai išdėstyta viename jo straipsnių, paskelbtame 1993 m. „Tautosakos darbuose“ (t. II (IX)). Greimas vis dėlto neturėjo po ranka tiek šaltinių, kiek Vėlius. Savo monografijomis, jau pirmąją knygą, Vėlius parodė pavyzdį, kaip mokslškai gali būti tyrinėjama mitologija, ir, žinoma, jo darbai, jo monografijos mums darė labai didelę įtaką. Daro įtaką ne tik idėjos, bet ir mokslo darbų lygis: visus prašokantis, aukštesnio lygio, novatoriškesnis darbas kilsteli kartelę visiems tos srities mokslininkams, reikalauja lygiuotis į jį ar net pralenkti, o tai ir skatina mokslo pažangą. Mes iš esmės išaugome toje dirvoje ir Vėliaus naudoti metodai mums atrodė priimtini.

Didžiulis Norberto Vėliaus nuopelnas – jo parengti „Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai“. Tai – jo gyvenimo knyga, prie kurios jis darbavosi 18 metų, sutelkė visą kolektyvą bendradarbių, tuo pat metu dirbdamas ir daugelį kitų darbų. Jis matė lietuvių religiją ir mitologiją kaip didžiulę sistemą, kuri atkuriamą remiantis rašytiniais šaltiniais, žodine tradicija, kalba, archeologija ir kt. Ir, kaip tikras šeimininkas, jis ėmė kurti pagrindus, įgalinančius ją atkurti. Vėliaus parengti „Šaltiniai“ suteikė galimybę kokybiniam mitologijos tyrimų šuoliui. Iki jų buvo dirbama tikrai lėtai, sklaidant W. Mannhardtą, kitus šaltinius ir daug jų pražiopsant – šaltinius reikėjo ne tik susirasti, bet ir pačiam išsiversti, o tai buvo milžiniškas darbas...

Aišku, kai kurie mokslininkai įžvelgė ir tam tikrų šio keturtomio trūkumų – vertimuose ar komentaruose, jų yra, pats Norbertas pripažino, kad per menkai pristatomi latvių šaltiniai, o įvade jis išsakė viltį, jog kada nors išeis naujas „Šaltinių“ leidimas su papildymais – jau dabar atrandama naujų, lig šiol nenaudotų rašytinių šaltinių. Vis dėlto buvo padarytas fundamentalus, pasiaukojamas darbas.

Prie fundamentaliųjų darbų, klojusiu pamatus baltų religijos ir mitologijos tyrimams, reikia priskirti ir „Lietuvių mitologijos“ tritomį. Nors XIX a. tekstai mums šiandien atrodo naivūs ir diletantiški, tačiau nuolat prie jų grįžtant paaiškėja, jog kai kurie jų spėjimai turėjo racijos... Ir Vėliaus darbuose ne taip maža hipotetinių dalykų, vienas mes labiau pasikliauname, kitais abejojame,

bet tokius dalykus patikrina ir laikas, ir tolesni tyrinėjimai. Kai kurie dalykai jau patikrinti, kiti laukia savo eilės, bet, šiaip ar taip, mitologija, kaip rašė Greimas, ir yra hipotezių kūrimas, be to mes negalime apsieiti. Svarbiausias dalykas, kuo ir ar patikimai hipotezė grindžiama, ar tikrai ji verta visuotinio dėmesio. Šiaip ar taip, hipotezės skatina mus mąstyti ir ieškoti tiesos.

Svarbu priminti, jog N. Vėlius buvo šviesulys – jo mitologiniai tyrinėjimai nebuvo kabinetiniai, jie buvo integruoti į mūsų tuometinį gana sudėtingą gyvenimą, ir tai geras priminimas, kad ir mes, dabartiniai tyrinėtojai, neturime užsisklęsti.

Dainius RAZAUSKAS: N. Vėliaus sudaryti rinkiniai – „Šaltinių“ keturtomis ir chrestomatijos tritomis – tai mūsų „minčių kamienas“.

Iš tikrųjų Norbertas Vėlius įvairiuose baruose nuveikė labai daug darbų. Bet klausiate apie jo mokslines idėjas, mintis. Išsyk reikia pamąstyti ir apie tai, kas gi yra mintis. Mintis niekada nėra kažkas visai nauja, išdygęs tuščioje vietoje; mintį, kaip augalą, sudaro kamienas ir šakos, atžalos. Kai yra kamienas, tuomet matome: o, atžalą davė! O be kamieno visos atžalos pakibtų ore, išvis nebūtų galėjusios atsirasti. Panašiai ir mintys: visos naujos mintys užauga ant kokio nors seno drūto kamieno. Vėlius mūsų srityje užaugino patį šitą minčių kamieną.

Tie Vėliaus sudaryti rinkiniai – „Šaltinių“ keturtomis ir chrestomatijos tritomis – ir yra toks „minčių kamienas“, iš kurio dabar ir tegali visos naujos mintys išspręgti. Visų mūsų mintims šis kamienas buvo žūtbut reikalingas, būtinas. Įsivaizduokime dabar mąstymą apie lietuvių religiją ir mitologiją be šitų atraminių veikalų ir pamatysime, kad be jų mes beveik neturime apie ką mąstyti! Čia kaip to ledkalnio višūnė ir apačia: ledkalnis kažkiek iškilęs, bet ir tas matyti tik nugrimzdusios dalies dėka bei sąskaita. Jei nesuvokiame, jog ir šie Vėliaus darbai, t.y., minėtieji rinkiniai, yra iškiliausios mokslinės minties ar net giliausios išminties apraiška, tai tik mūsų trūkumas. Jie sudaro pamatus, o pamatai, kai jie jau pakloti, laiko mus visus, ir mes prie jų taip įprantame, kad kitąsyk jau ir nebepastebime... Į Vėliaus paklotus pamatus atsiremdami mes jau kitaip mąstome ir patys jau kitokie esame, taigi šis Vėliaus nuveiktas darbas nejučia pakeitė net mūsų mintis...

Toks tarsi nematomas poveikis kitų mintims ir mena giliausią išmintį. Buda bene yra kažkur pasakęs, kad ne tiek svarbu yra kitą pamokyti, kiek sudaryti sąlygas, kuriomis žmogus imtų mokytis ir pasimokyti. Išmintingas

Ekspedicijoje Dubičiuose 1971 metais. Iš kairės: Norbertas Vėlius, dailininkas Vytautas Ciplijauskas, studentės lituanistės Nijolė Šimelionytė-Laurinkienė ir Marytė Kuncevičiūtė bei kalbininkas Aloyzas Vidugiris.

ne didaktiškai iš aukšto rėžia pamokymus, bet sudaro aplinkybes, kurios savaime nuteikia ar net priverčia mokytis. Argi ne taip atsitiko ir mums? Vėliaus pastangomis atsirado, ar bent jau buvo gerokai išplėsta toji erdvė, kurioje mes dabar galime nardyti, spėlioti, kelti prielaidas ir jas griauti, įrodinėti ir neigti, žodžiu, mokytis ir mąstyti. Net kol tą erdvę aprėpi – kol perskaitai tuos 4 + 3 = 7 šaltinių ir chrestomatijos tomus, dar nė nekalbant apie Vėliaus monografijas...

O ir tai, ką įprasta vadinti mokslinėmis idėjomis, kurios kaip tik ir dėstomos trijose jo autorinėse monografijose bei daugybėje straipsnių, šiaip jau yra stebėtinai patikima. Perskaitai, įsisavini ir kyla klausimas – o kurgi tos mintys, kodėl aš jų nematau? Ogi todėl, kad jas įsisavinau, suvirškinau ir jos virto manimi. Mes jų nepastebime todėl, kad ant jų, iš jų išaugome. Lyg stovėtume ant piliakalnio ir klaustume, o kur gi tas aukštasis kalnas? Tatai jis mus ir iškėlė, užtat jo po kojomis nematome. O tai irgi tylios pamatinės išminties požymis – tokios kaip pati žemė.

Pirmoji Vėliaus studija „Lietuvių mitinės sakmių būtybės“ irgi priklausytų prie pamatų, nors joje yra ir autorinių minčių, ir bandymų išsakyti hipotezes. Pamėginkite iš naujo peržiūrėti ir rasite nebent vieną kitą šaltinį apie vieną ar kitą mitinę būtybę, kuris jo nebūtų paminėtas ir atsižvelgtas. Dažnai Vėlių papildyti tėra įmanoma vieninteliu būdu: imti jo nuorodas ir jas išskleisti, iš rankraščio išrašyti ištisus tekstus, nes Vėlius šaltinius paprastai sutraukia, persako savais žodžiais. Tačiau struktūriškai ten beveik nebėra ką pridurti. Pats buvau

susidūręs su aitvaro ir kauko atvejais: nors kiekvienas, žinoma, viską sudėlios savaip, tačiau šaltiniuose Vėlius beveik nepaliko plyšių, beveik nieko neišleido iš akių. Jo pramintu keliu gali eiti drąsiai, o ko daugiau reikia keičiui! Ir A. J. Greimas labai daug yra nuveikęs, bet šaltinių atžvilgiu jo situacija visai kita...

„Senovės baltų pasaulėžiūra“ buvo ypač pagirta Vladimiro Toporovo, kaip knyga, kurioje ne tik sukaupta ir klasifikuota gausi patikima medžiaga, bet žengtas dar vienas žingsnis pirmyn – imtasi interpretuoti.

Dabar mes ieškome Vėliaus minčių ir norime jas pagirti. Bet reikia turėti omeny, kad mintis turi vieną tokią ypatybę: mintį suvokti reiškia ją permąstyti. Jeigu priimi mintį nepermąstęs, tai ji tau jau nebe mintis, tada ją priimi kaip įsakymą, dogmą. O kad ji tavy išliktų mintis, turi ją pats permąstyti. O tuomet neišvengiamai atsiranda ir kritinis santykis. Čia ne vieno ar kito asmens, bet paties mąstymo, minčių gyvenimo dėsnis. Ankstesnės mintys virsta dirva naujoms, o ji tik purenama duoda vaisių. Jei nepurensi – kritiškai neperkasi, vaisių ji nebeduos. Galima būtų pasakyti dar grubiau: mintys virsta trąša naujoms – kaip pernykščiai lapai, kurie patręšia tą patį medį, juos pernai užauginusį ir rudenį numetusį.

Asmeniškai man mintis apie gulintį Pasaulio medį atrodo dviprasmiška: viena vertus, ji manęs visiškai neįtikina, o kita vertus, nepalieka galimybės išsisukti – tiesiog neturi kur dėtis, priremtas galybės labai rimtų argumentų. Bandai ieškoti, kaip kitaip juos interpretuoti, į kokią savo lentyną juos padėti... Man, tarkim, nepriimtina, kad žyniai yra patalpinti požemyje. Niekaip jie

man ten netelpa, pagal jokias simbolines klasifikacijas. Man žinojimas, o kartu ir žynių luomas vis tiek atsiduria viršuje, kariai – viduryje, žemdirbiai – apačioje...

O štai dėl Aukštaitijos ir Žemaitijos, net patys žodžiai nurodo – aukštai ir žemai. Turime juk tokį fundamentalų tipologinį pavyzdį kaip Aukštutinis ir Žemutinis Egiptas, kuris net ir vadintas kaip „Abi karalystės“, t.y., Aukštutinė ir Žemutinė. Kuo ne Aukštaitija ir Žemaitija, kurių vienybę kryžiuočiams dar Vytautas panašiai aiškino? Tai pavyzdys, kurį mes per mažai esame permąstę, o kalbamasis Vėliaus darbas yra bene pirmas vektorius šia kryptimi, su labai gausia ir rimta medžiaga, įgalinančia šias Lietuvos dalis išvysti ne tik kaip upių vagų ar topografijos santykį, bet ir kaip to santykio dvasinę interpretaciją. Juoba kad ir pati topografija gali būti tik antrinis dalykas, būtent pirminės simbolinės sampratos projekcija į kraštovaizdį... Čia galima prisiminti ir ne vieno tyrinėtojo pabrėžtą „dvylišką“ Lietuvos valdovų pobūdį...

Mano manymu, ko trūksta antrajai Vėliaus knygai – tai būtent mūsų gilesnio permąstymo. Mes neatliekame iki galo būtino bet kuriai gilesnei minčiai veiksmo – jos permąstymo, sustojame prie abejonių, ties neišvengiamos, tačiau nepakankamos kritikos slenksčiu, bet nežengiame dar vieno ar kelių privalomų žingsnių, kad sugebėtume dorai ją suvokti, „suvirškinti“, galbūt su naujais argumentais, nauja medžiaga ir naujomis asociacijomis. Mūsų pajėgos šioje srityje, deja, skystokos... Yra padarytas labai rimtas įdirbis, kuris galbūt šiek tiek viršija mūsų gebėjimus – permąstyti jį taip, kaip jis vertas būti permąstytas, kad iš „pernykščių lapų“ užaugtų naujas derlius.

Skiriamasis Vėliaus, kaip tyrinėtojo, bruožas – tai ypatinga prieiga prie medžiagos, suvokimas, kaip turi būti tyrinėjama religija ir mitologija. Vėlius buvo bene vienintelis ar bent ryškiausias vadinamosios Maskvos–Tartu semiotinės mokyklos atstovas Lietuvoje. Gali kilti klausimas, kodėl ne prancūzų semiotikos mokyklos? Bet mes juk gyvenome tokiaime uždarume, kad nelabai ir buvo iš ko rinktis. O Maskvos–Tartu semiotinė mokykla su V. Toporovu, V. Ivanovu, J. Lotmanu priešakyje buvo savotiška anga, pro kurią tuomet dvelkė laisvės vėjas, kurio primityvūs saugumiečiai dažniausiai nė neužuodė. Per minėtų autorių ir jų kolegų tekstus mus pasiekdavo ir Vakarų mąstymas, nes jiems buvo prieinama visa literatūra, juos pasiekdavo viso pasaulio vedamieji darbai: C. Lévi-Straussas, G. Diumėzilis, M. Eliade ir kt. Vėlius labai jautriai pagavo šį gaivaus oro gūšį ir, tiesą sakant, visas buvo atsigręžęs į jį. Jis ir savo darbus skelbė Maskvos akademiniuose leidiniuose, kas tuo metu prilygo šiandieninėms publikacijoms, tarkim, Kembridžo akademiniuose leidiniuose. Tai irgi rodo ir jo

lygį, ir pripažinimą – jis jau tuomet buvo ne tik Lietuvoje žinomas mokslininkas, bet ir užsienyje. Tais laikais mes visi norom nenorom mokėjome rusiškai, bet dažnas vis dėlto ar ne per Vėlių bus aptikęs tokio mąstymo galimybę. Galbūt dabar mes nebegalime to įvertinti, nors man atrodo, kad ši mokykla iki šiol nėra praradusi savo reikšmės. Tiesa, dabar santykis su informacija visiškai pasikeitęs, turime internetą ir t.t.

Mokyklų gyvavimas ir jų tarpusavio santykis yra objektyvi teorinė problema. Viena vertus, į mokyklą, kaip į tam tikrą savavertį organizmą, kuris siekia pats save pratęsti, aš žiūriu gana skeptiškai. Tiesą sakant, netikiu tuo iš širdies gelmių. Net pats noras įtraukti gyvą sielą į kokią nors sistemą, kad ji savo gyvybe ją pratęstų, mano galva, yra ydingas. Kai tik taip nutinka, tam ima pasiduoti visai kito plauko žmonės, kurie savo negalumu tą sistemą galiausiai ir sužlugdo... Kita vertus, vidine prasme mokykla yra niekaip neišvengiama – juk mes net gimtąją kalbą išmokstame iš mamos ir tėvo, nė vienas jos žodis nėra mūsų pačių sukurtas, mes viską tik išmokstame ir perimame. Ir tik išmokę tais žodžiais dorai naudotis, įgyjame galią išreikšti save. Taip ir su mokyklomis: jeigu nesimokai, išvis neturi kuo mąstyti. Tik mokydamosis žmogus ir atranda, kas geriausiai jam padeda mąstyti, atrasti ir išsakyti „savo“ mintis. Tai ir yra tikroji mokykla, giliausia ir geriausia žodžio prasme.

Asmeniškai aš su Vėliumi nespėjau susipažinti, nors esu klausęs jo viešų paskaitų. Ir tik vieną mano rašinį Dalia Rastenienė jam buvo davusi recenzuoti, ir jis recenzavo, dabartine mano nuomone, per gerai. Iš to tik matyti, kad jis buvo labai geranoriškas. Tačiau, neturėjęs tiesioginio kontakto, ar galiu save vadinti jo mokinium? Kita vertus, ne vieną savo autoritetą esu pažinęs tik iš knygy, tam jos galiausiai ir rašomos...

Dar – Vėliaus „folklorinio velnio“ studija. Yra dalykų, dėl kurių ginčyčiausi – pavyzdžiui, manau, kad Velnias buvo gerokai pervertintas Dievo atžvilgiu... Bet tai galima ir paaiškinti. Visų pirma, lietuvių Dievas jau prieš 600 metų krikščionybės tapo „nusavintas“, jį atgauti dabar labai sunku; antra, tarybiniais laikais Dievas buvo išvis uždraustas kaip toks, ir jei būtum rašęs apie Dievą, būtų neišvengiamai pasmerkęs save vakuumui, visokeriopam pogrindžiui. Nereikia užmiršti šių aplinkybių, jos buvo mūsų gyvenimo dalis.

Kita vertus, reikia nepamiršti, jog ir pats mąstymas yra gyvas dalykas, ir mąstantis žmogus. Labai tikėtina, kad kai kurios Vėliaus mintys bei nuostatos, jeigu jis turėtų galimybę pats jas iš naujo permąstyti bei įvertinti, jau būtų daugiau ar mažiau pasikeitusios. Be to, mano nuojauta, jeigu dabar turėčiau galimybę su Vėliumi rimtai pasikalbėti, kai kurios nesutinkančios mintys neišvengiamai pasikeistų – arba mano, arba jo. Mąstymas

nėra vien subjektyvus dalykas, grindžiamas vien nuostatomis ir polinkiais, o būdamas mąstantis tyrinėtojas, manau, ir Vėlius ne visų jų aklai laikytųsi. Pervertus jo parengtus šaltinius, manau, būtų galima su Vėliumi labai produktyviai pasikalbėti ir apie Dievo ir Velnio reikšmę lietuvių religijoje. O gal jis ir pats apie tai jau mąstytų kitaip? Tad nepritarimas kokiai 20–30 metų amžiaus jo minčiai anaipol nereiškia, jog tai yra nepritarimas jo mąstymui. Manau, kad jis tikrai nebuvo koks užsispyręs dogmatikas, žūtbūt įsitvėręs savo paties pasidirbtų stabų, todėl šia prasme visai juo pasitikiu. Svarbiausia, Vėlius mąstė, o jei taip, tai jei tik deramu lygiu mąstytum pats, tikrai, manau, su juo rastum bendrą kalbą.

Daiva RAČIŪNAITĖ-VYČINIENĖ:
N. Vėlius padėjo sukurti naują etnomuzikologijos kryptį.

Pradėsiu kalbą nuo paprastų dalykų – kokį poveikį man asmeniškai ir folkloriniam judėjimui padarė N. Vėliaus knyga „Senovės baltų pasaulėžiūra“. Tuo metu dar buvome pakankamai žali folkloro ansamblių vadovai, rengdavome daugiausia temines koncertines

programas – vestuvių apeigos ir dainos, karinės dainos, rugiapjūtės dainos – ir mėgindavome apipinti jas kažkokiais papročiais ar apeigomis, bet niekas per daug nesigilino į kokius nors giluminius dalykus.

Kai pasirodė ši knyga, ir aš, ir visi to meto mano draugai, dar studentai, puolėme ją skaityti. Norberto Vėliaus knygos buvo ne tik perskaitytos – dėl jų nuolatos buvo ginčijamasi. Atsimenu, atvyko į Vilnių Marija Gimbutienė (berods 1983 ar 1984 m.), ir pasigirdo kalbos, kad ji suabejojo Vėliaus per visą Lietuvą „paguldytu“ pasaulio medžiu... Mes suklusome, nes tuo metu labai tikėjome jo įžvalgomis, be to, ir patys matėme ryškius skirtumus tarp aukštaičių ir žemaičių (skirtingi skaičiai, spalvos ir kita liaudies dainų tekstų simbolika, dainavimo stiliaus skirtumai ir pan.). Tiesa, pastebėjome ir kai kurių šios teorijos nelogiškumą, tačiau dar buvome „per žali“ dėl jų su autoriumi ginčytis... Tuo metu Vėliaus paskleistos idėjos mums buvo labai svarbios, mes tiesiog virėme jo minčių kontekste, jos žadino mūsų mąstymą. Tad Vėliaus knyga mums atvėrė visą paslaptinę dainų pasaulį – jei yra marios, tai neatsitiktinai jų viduryje akmenėlis ir kažkas ant to akmenėlio, ar kodėl gale lauko yra klėtelė, o joje sėdi mergelė ir plaukus šukuoja... Pasirodo, čia esama reliktinių pasaulėkūros vaizdinių. Pradėjome

Ekspedicijoje Dubičiuose. 1971 m. Danieliaus Šemetulskio nuotraukos.

visiškai kitaip žiūrėti į dainas. Atsimenu, su Evaldu Vyčinu labai ilgai diskutavome, kol pasirodė ansamblio VISI programa apie Aušrinę (1989 m.) – tai vėl buvo N. Vėliaus, A. J. Greimo minčių interpretacija (prisimenu ir pokalbį apie Aušrinę, vykusį Ramunės Vėliuvienės dirbtuvėse per Vėliaus gimtadienį) ir mūsų pačių apmąstymai, ką dar galėtume atrasti dainose. Tąkart pirmą kartą pabandėme jungti dainas ir kantičkinės giesmes, kas daugeliui atrodė nepriimtina – ko gi senosios pasaulėžiūros propaguotojai įtraukia į savo programą katalikiškas giesmes? Pirmą kartą mėginome atskleisti kelių pasaulėvaizdžių sandūrą, atkreipti dėmesį į senųjų mitinių simbolių perprasminimą giesmėse (Aušrinė – Marija).

Pabandėme dainų mitinius įvaizdžius atskleisti ir drauge su kolegomis iš Peterburgo. Tuo metu draugavome su Leningrado Nikolajaus Rimskio-Korsakovo konservatorijos folkloro ansambliu, vadovaujamu Anatolijaus Mechnecovo, surengėme keletą bendrų koncertų – ir Leningrado konservatorijoje, ir Vilniuje, VU M. K.Čiurlionio auloje (1984–1985 m.). Tai buvo pirmosios programos, kuriose dainos buvo grupuojamos pagal mitinius įvaizdžius. Teko koncertuoti ir Vilniaus universitete, dalyvaujant Norbertui: jis, žinodamas mūsų programą, klausytojams aiškino dainų mitinius įvaizdžius.

Vėlius buvo kviečiamas į folkloro ansamblių peržiūras, tuo metu jų komisijoje būdavo ir tautosakininkas Stasys Skrodenis, etnomuzikologė Laima Burkšaitienė, etnologė Angelė Vyšniauskaitė ir kiti. Mes, ansamblių vadovai, nekantriai laukdavome jų įvertinimo. Labai gerai prisimenu vieną peržiūrą, kurioje VISI folkloro ansamblis dainavo žemaitišką šienapjūtės dainą „Valioj

mano dalgelis, valioj, valioj“. Ji galingo skambesio, vyriška, bet intonacijos liūdnos, graudžios. Vėlius visada atkreipdavo dėmesį į dainavimo kokybę, intonacijas, o apie tą dainą jis perskaitė kone visą paskaitą: kodėl daina liūdna – nes šienapjūtė. Ankstyvieji žemdirbiai bet kokią pjūtį tapatinę su mirtimi, po kurios seks atgimimas. Tada aš pirmą kartą išgirdau ir apie mirštančias ir atgimstančias dievybes. Kiekvienas jo pasisakymas buvo mažytė paskaita – taip jis pasidalydavo savo įžvalgomis. Jis mėgo dalytis savo mintimis, mielai skaitydavo paskaitas įvairiausioms auditorijoms, kur tik buvo kviečiamas, man atrodo, kad dabar esame daug labiau užsidarę, o Norbertas tokiu būdu tarsi pasitikrindavo ir savo naujas idėjas.

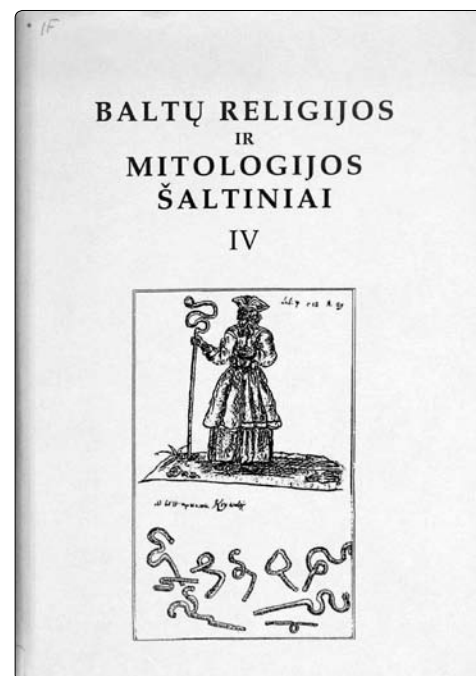
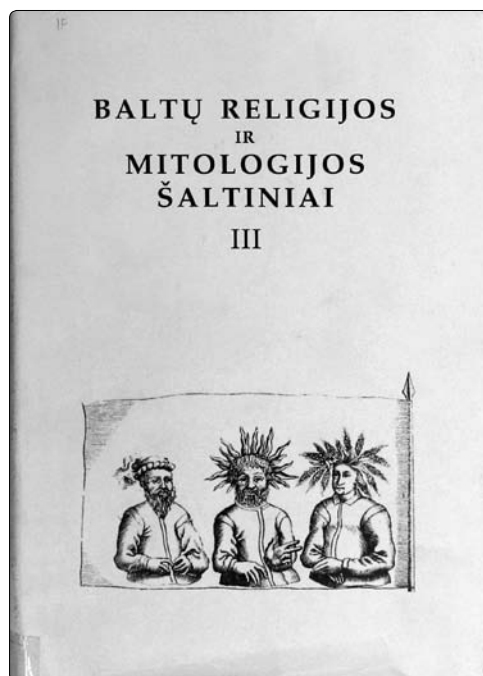
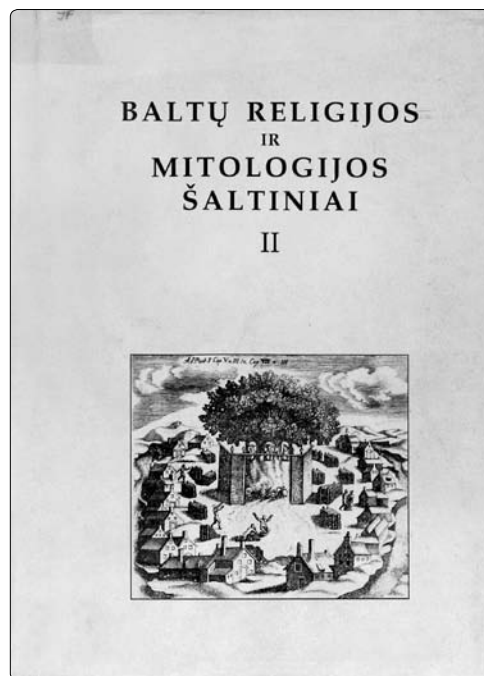
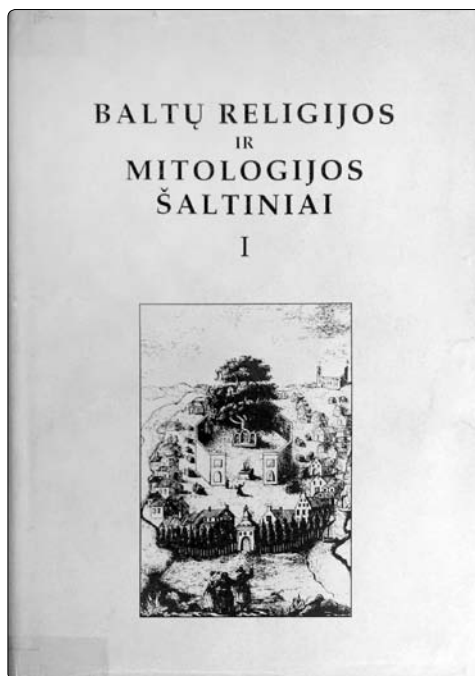
Stebino Vėliaus nepaprastas darbštumas, reiklumas sau (ir kitiems). Jam užtekdavo 5–6 val. miego, visa likusi paros dalis būdavo darbinga. Tuo galėjome įsitikinti 1988 m. tuometinės Konservatorijos folkloro ekspedicijoje Kėdainių r. Mudu su Vyčinu, važiuodami dviračiais Šlapaberžės link, ant vieškelio netikėtai susitikome Vėlių – pasirodo, Šlapaberžėje tuo pat metu vyko Literatūros ir kalbos instituto tautosakininkų ekspedicija. Pasigyrėme, kad užrašėme labai keistą dainą apie oželį, kurią dainininkė ne tik dainavo, bet dar ir visaip šnarpštė, „kriuksėjo“, be to – beldė alkūnėmis į duris. Be galo susidomėjęs, Norbertas pažadėjo kitą rytą atvykti pas mus (Konservatorijos ekspedicijos dalyviai buvo apsistoję Dotnuvoje) ir paklausti to įrašo. Jis pasirodė iš pat ryto, šiek tiek po 8 val. – atkeliavęs keletą kilometrų pėsčiomis, žvalus ir nusiteikęs darbui. Iškart paprašė paklausti tos dainos. Po to išgirdome ilgus ir

vertingus komentarus apie simbolinę ožio prasmę vestuvių apeigose, jo reikšmę kituose senuosiuose ritualuose ir pan. Po šios nedidelės paskaitos Vėlius žvaliai nužingsniauvo savais keliais, palikdamas mus dar ilgai kalbėtis apie tai, ką išgirdome...

Vėlius man ir daugeliui etnomuzikologų padėjo sukurti naują etnomuzikologijos kryptį, kuri iki šiol nėra įvardyta. Tarkim, Romaldas Apanavičius yra surūšiavęs etnomuzikologiją į dvi kryptis – etnologinę, kuri nagrinėja liaudies instrumentus, dainininkus, muzikantus, jų konteksto dalykus, ir muzikologinę, kuriai rūpi tik muzikinės struktūros, formos ir t.t. Ta kryptis, kurią paskatino Vėliaus darbai, lieka neįvardyta, gal tai semantinė, gal hermeneutinė etnomuzikologija. Aš pati nuolat grįžtu prie to giluminio, mitinio santykio su dainomis ir jų kontekstu, pavyzdžiui, man įdomu, kodėl mūsų tautosakoje tokie svarbūs linai, rūpi sutartinių giedotojų statusas, visai netikėtai gimė „Liaudies kultūroje“ (2012, Nr. 2) paskelbtas straipsnis apie botagą, jo simboliką ir panaudojimo kontekstus, ir pan. Be daugelio šių dalykų, manau, mūsų dainos ir instrumentinė muzika nebūtų iki galo atskleista. Atlikęs išsamius lyginamuosius tyrimus, etnoinstrumentologas Evaldas Vyčinas išryškino lietuvių tautosakoje slypinčius senosios pasaulėžiūros relikтус (straipsniai „Skambančių kaulų“ motyvo apraiškos lietuvių tautosakoje“ ir „Būgnas Lietuvoje“ („Lietuvos muzikologija“, 5, 2004 ir 2, 2001)). Be abejonės, greta Vėliaus yra daugybė kitų tautosakos ir mitologijos žinovų, kuriais ne kartą remtasi. Vis dėlto Vėliaus „Senovės baltų pasaulėžiūra“ ir „Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis“, ko gero, laikytinos knygomis, davusiomis pirmąjį postūmį panašių etnomuzikologinių tyrimų link.

Dar vienas svarbus dalykas – kai 1989 m. Konservatorijoje (dabar Lietuvos muzikos ir teatro akademija – D.R.-V.) kūrėsi Etnomuzikologijos katedra, mes, jausdami mitologinio, etnologinio, kalbinio (dialektologi-

nio) konteksto poreikį, išsikvojome, kad Vėlius ateitų dėstyti į Konservatoriją – iki tol jis niekur nebuvo dėstęs, tad pirmoji mūsų etnomuzikologų karta buvo išklausiusi Vėliaus paskaitų. Gaila Kirdienė, kurios darbuose gvildenama mitinė muzikanto ir smuiko samprata, ir Rūta Žarskienė, kuri skudučiavimo papročiuose įžvelgė įvairių toteminių dalykų, – buvo ta pirmoji, laimingoji karta, kuriai dar teko mokytis iš Vėliaus. Kita vertus, etnomuzikologinių tyrimų derinimas su mitinėmis interpretacijomis – slidus kelias, galima gerokai nuklysti į lankas.

Dabar Vėlių atsimename kaip mitologą, bet jis išaugo tautosakos dirvoje. Išleista daugybė jo sudarytų tautosakos rinkinių, dainininkų monografijų: Petro Zalansko „Čiulba ulba sakalas“, Rožės Sabaliauskienės „Atbėga elnias devyniaragis“, pasakų, sakmių rinkinių ir t.t. Būtina paminėti jo sudarytą vestuvinių dainų tomą (*Lietuvių liaudies dainynas*, t. XI, *Vestuvinės dainos*, kn. 5: Sugrįžimo iš jungtusių – jaunosios apdovanojimo dainos, LLTI, 1996), kurį Vėlius rengė jau būdamas pripažintas mitologas. Šis dainynas buvo parengtas visiškai kitu principu, parašytas visiškai kitoks jo įvadas, su mitinėmis dainų, susijusių su Aušrinės mitu, interpretacijomis. Žinome, kad dėl tokio naujo požiūrio į tautosaką kilo labai daug ginčų.

Folkloras buvo pagrindinė visų Vėliaus mitologijos tyrimų atrama. To aš pasigedavau kito mūsų mitologijos ir religijos tyrimų meistro Gintaro Beresnevičiaus darbuose – mintys nepaprastai naujos, interpretacijos pritrenkiančios, bet skaitai ir matai, kad, jeigu jis žinotų kokią dainą ar raudą, galėtų papildyti, pratęsti savo interpretaciją. Beresnevičiui dažnai trūko tautosakos išmanymo, o Vėlius šiuo požiūriu buvo asas.

Vytautas ALIŠAUSKAS: *N. Vėlius pradeda visiškai naują archajinio baltiško pasaulėvaizdžio tyrimų etapą.*

Ar lietuvių religijos ir mitologijos tyrinėjimų kraštovaizdį pakeičia N. Vėliaus pasirodymas? Sakyčiau daug radikaliau – jis ne pakeičia, o tiesiog pradeda visiškai naują etapą. Man mitologijos, religijos sąvokos šiame kontekste atrodo ne visiškai adekvačios, tad kalbėčiau apie archajinį baltišką pasaulėvaizdį. Iki Vėliaus nebuvo jokių tikrų archajinio baltiško pasaulėvaizdžio tyrinėjimų, pagrįstų tokia gausia, pirmiausia, tautosakos medžiaga. Vėlius iki šiol, mano įsitikinimu, yra nepralenktas kaip individas, kuris sugebėjo visomis temomis ir visais klausimais sutelkti tiek informacijos, įsigilinti į tiek folkloro medžiagos, pamėginti ją susisteminti. Po šiai dienai turime puikių teminių, regioninių specialistų, bet Vėliaus gebėjimas aprėpti tokį neįtikėtiną kiekį medžiagos – tai ne tik darbštumo ar atsidavimo empirinei medžiagai požymis, bet ir gebėjimas suvokti, kad atėjo laikas operuoti jau antras šimtmetis kaupiamų šaltinių visuma.

Tarkim, Jonas Balys taip pat buvo nuostabus medžiagos žinovas, pats jos nepaprastai daug surinkęs, teoriniu pagrindu gal net lenkęs Vėlių, bet ir Balys žinojo tik dalį Vėliaus aprėptos medžiagos.

Vėliaus darbai ir iškėlė naujų klausimų: ar iš tikrųjų visa ta medžiaga gali būti traktuojama kaip lygiavertė,

ar neturėtume jos perleisti per tam tikrą filtrą ir atsakyti, kiek folkloras išsaugo tikrai archajinio pasaulėvaizdžio.

Kitas klausimas – gal Vėlius ir dabartiniai tyrimai pernelyg sureikšmina vadinamąjį archajinį klodą, tarsi tai, kas buvo po XIV–XV a., nebūtų vertinga arba prasminga. Kai pernelyg akcentuojama vadinamoji senoji baltų religija, tai atrodo, kad prasidėjus tos religijos destrukcijai, ar, kaip kalbėjo Gintaras Beresnevičius, degradacijai, iš baltiškojo paveldo neliko nieko. Tačiau senoji religija – tik dalis to, ką vadintume pasaulėvaizdžiu, nes pasaulėvaizdžio tęstinumas yra daug platesnis dalykas, daug gyvybingesnis negu konkretūs ritualai arba religiniai įsitikinimai. Sakyčiau, būtent pasaulėvaizdis yra ta erdvė, kurioje veikia žmogus, ir jis įprasmina tą pasaulėvaizdį įvairiais ritualais, veiksmais, mitais. Ir tai, kad senasis ikirikščioniškasis religinis sluoksnis nuėjo į praeitį, nereiškia, kad į praeitį nuėjo pasaulėvaizdis, tiesiog jis tapo atviras krikščioniškam įprasminimui, permąstymui, ir tai nėra sinkretizmas, kažkoks jovalas suplaktas iš pagonybės, krikščionybės ir neaišku ko... Tas fundamentalus pasaulio matymas yra erdvė, kurią mes vis iš naujo įprasminame net ir šiandien.

Vėlius pasaulėvaizdžio sampratai suteikė tam tikras atramas, kalbėdamas apie mitologinių elementų išsivystymą nuo rytų į vakarus. Galima šią viziją ir kritikuoti, bet jį suvokė, kad tai – ne vien ritualai ar kokių dievybių garbinimas, tai – kiek fundamentalesni dalykai.

Vieni jo veikalai – tai iš esmės bandymas sintetinti, sutvarkyti šaltinius. Po šiai dienai jo knygos yra be galo vertingos, nes jau nebereikia grįžti į archyvą ir kiekvieną šaltinį imti savo rankomis. Štai neseniai, šiek tiek turėdamas naujos archyvinės medžiagos, rašiau straipsnį apie deives. Vieninteliai du žmonės, kurie apie tai iki šiol kažką reikšmingo yra pasakę – tai Balys ir Vėlius (Vėlius su Baliu tai sutiko, tai nesutiko...) Kitų tyrinėtojų net nepastebėta, jog egzistuoja toks savarankiškas reiškinys – deivės kaip tam tikra konkreiti mitologinių būtybių kategorija, o ne deivės kaip apskritai moteriškos mitinės būtybės.

Vėlius davė labai daug orientyrų, o dėl jo koncepcijų tekstų – jei kalbėsime atvirai, ką apie savo didžiulius jau galime sau leisti, – jis stokojo rimtos religijotyrybės bazės. Tai labai lengva suprasti ir pateisinti, nes tais laikais net kalbėti apie tuos dalykus buvo keblu, o prieiti prie kokios literatūros, ją skaityti, net ir kokią senesnę, apskritai buvo sudėtinga.

Be to, jis buvo tikras lituanistas, gal net lituanocentristas, ne baltocentristas. Kaip aš suprantu, jam centras buvo istorinė Lietuva – *Lituania Propria*, ir galbūt tai teisinga. Tiesiog jo kaip mokslininko akiratis buvo taip sukonstruotas, todėl jis mažiau domėjosi teorine

medžiaga, teorinėmis galimybėmis. Jo tyrimams trūks ta ir religijos sociologijos, bet tokie dalykai buvo labai sunkiai prieinami sovietų laikais. Religijos sociologija buvo suvokiama labai primityviai, marksistine ją vadinti būtų net per didelis komplimentas, tai buvo tik vulgariojo XIX amžiaus materializmo ataugos. Bet koks platesnis požiūris į religiją buvo suprantamas kaip religijos apologetika, net jei tebtų kalbama apie kokią senovinę išnykusią religiją. Kitas dalykas, Vėlius pats matė kaimo tikrovę, daug metų organizavo ekspedicijas ir jose dalyvavo. Šia prasme, matyt, tik Beresnevičius pralaužė grynai etnografinį požiūrį į mitologiją, į pasaulėvaizdį, ir pabandė užgriebti kai kuriuos istorinės analizės momentus, ko po šiai dienai labai trūksta. Mes atkuriamo tam tikrus archetipinius vaizdinius, bet neatkuriamo apibrėžtų istorinių realios epochos, neblogai fiksuojamos daugelyje šaltinių, pjūvių.

Kitas dalykas – Vėliaus baltų religijos ir mitologijos šaltinių iniciatyva. Tai gal nebuvo proveržio darbas, veikia bandymas sutelkti tai, kas buvo po ranka, apibendrinantis darbas. Galima rasti daugybę jo trūkumų, ir pati koncepcija buvo skaitytojų kritiškai vertinama (nuosekliai jis iš tiesų dirbo tik prie vieno tomo, kiti tomai išleisti po jo mirties), bet įvyko tai, kas įvyko, ir staiga paaiškėjo, kad išėjus tam keturtomiui, jis tapo atraminiu, ir, nepaisant visų trūkumų, suteikė milžinišką postūmį tirti toliau. Jaunoji karta toli gražu ne visada turi šaltinių paieškos, darbo su šaltiniais įgūdžių (nors internetiniai išteklių suteikia daug naujų galimybių), o šiuo keturtomiu labai patogu naudotis – viskas sudėta iš eilės, atsiverti rodyklę ir žiūri...

Svarbu, kad „Šaltiniai“ atsirado ant nepriklausomybės slenksčio, kai moksliniai tyrimai tapo visiškai laisvi. Tas darbas, net nepaisant visų esamų ir faktinių, ir koncepcinių netobulumų, jau davė milžiniškus rezultatus, nereikia bijoti to pasakyti. Nebūtina darbas turi būti visiškai tobulas, kad duotų rezultatų. Taip pat reikia pripažinti, kad Vėlius sugebėjo sutelkti didžiulį bendradarbių būrį iš labai skurdžių išteklių – stokojaime senųjų kalbų žinovų, turime būrelį, bet visi užsiėmę, visi pavargę... „Šaltiniai“ radosi iš asmeninio įsitikinimo, asmeninės pastangos ir gebėjimo kitus žmones įtikinti, kad tai svarbu. Kai matome tuos keturis šaltinių tomus, turime pripažinti, jog atliktas didžiulis darbas, juolab kad Vėlius ir neturėjo galimybės išties sisteminiam jų rinkimui. Vėlius kaip koks Kazimieras Būga – tiesiog atsisėdo ir padarė. Be abejonės, tai instituto darbas, bet didingi dalykai dažniausiai kyla iš didingų sielų, o kolektyvinis darbas jas tik paremia. Šia prasme Vėlius ir buvo tokia figūra, todėl mes jį dabar ir prisimename, ne tiek daug turime asmenybių, kurias minėtume kaip aktualius tyrinėtojus.

Vis pamąstau ir apie ryšį tarp Vėliaus ir Algirdo Juliaus Greimo. Greimas, be abejonės, mokėjo meistriškai kurti tokį savitą, kartais ir fiktyvų kaimo pasaulėvaizdį, atkurti keistus ritualus ir būtybes: daugeliui skaičiusiųjų Greimas gal padarė didesnį įspūdį nei Vėlius. Bet jeigu kas rimtai atsisėstų ir patikrintų Greimo šaltinius ir kai kurias jo metodines prielaidas, tai rastų daug abejotinių dalykų. Žinoma, Greimo žavesys dėl to nedingtų. O Vėlius davė visai kitokį impulsą. Jo gebėjimas iškelti į viešumą šaltinių bazę yra neprilygstamas, taip pat įgūdžiai

formuoti koherentišką vaizdą – gal mažiau fantazijos, mažiau tapybinių mostų, ar, atvirkiščiau, gražių miniatiūrų, kurios veikia yra vaizduotės, ne mokslo padaras. Esu tikras, kad būtent Vėlius buvo tas žmogus, kuris ir Beresnevičiui, ir dabartiniams vidurinės kartos tyrinėtojiams davė tikrumą, kad apskritai įmanoma baltų pasaulėvaizdį tyrinėti. Daugelis suprato, kad liaudies dainos, pasakos yra šis tas daugiau negu tikrai poezija. Kaip pats prisimenu, buvo puikių dėstytojų ir puikių žmonių, pavyzdžiui, Donatas Sauka, kurie pirmiausia žiūrėjo į šiuos tekstus iš literatūrinės pusės. Tai teisėtas požiūris, labai vertingas, be jo mes taip pat daug ko stokotume, bet tai buvo pirmiausia estetinis žvilgsnis. O Vėlius sugebėjo parodyti ir kitą turinį. Be šito jo žvilgsnio būtų buvę sunku įsivaizduoti, kaip naudotis folkloru, ką su juo daryti, vargu, ar daug kas dainose ryžtusi įžvelgti kažką daugiau nei lyrinius bernelių ir mergelių santykius – čia jau kalbu ironiškai.

Vėliaus darbai vienalaikiai su Tartu – Maskvos semiotikos mokykla....

Žinoma, ji turėjo didelę įtaką, bet drįstu sakyti, kad galbūt būtent todėl, kad nebuvo didelis teoretikas, Vėlius dalies jos keliamų pagundų išvengė. Ta semiotikos mokykla savo indoeuropeizmu buvo labai hipnotizuojanti, atrodė, kad viską gali išaiškinti, kildindamas iš kokios vienos šaknies, kad viskas su viskuo susiję. Tai teisėtas, gražus ir, aišku, labai įkvepiantis požiūris. Gerbiu žmones, kurie tęsia šią tradiciją, bet pats asmeniškai į tai žiūriu labai atsargiai. Visa tai turi vertę. Bet ar įmanoma vien iš etimologijos, iš labai skirtingų laikų ir epochų medžiagos iškasti kažką vientisa? Jeigu ir taip – vis vien turi būti žiūrima labai kritiškai, labai atsargiai, tos sąsajos neturi būti visiškai bravūriškos.

Sakyčiau, kadėjimas į gelmę mums labiau reikalingas tam, kad paaiškintume mūsų apčiuopiamą laikotarpį, nei tam, kad neva bandytume surasti kažkokias to mūsų apčiuopiamo laikotarpio progelmes, kuriose ir glūdi tikrasis mitas. Man atrodo, kad daug svarbiau tirti mitinio pasaulio relikto ryšius su žmogaus tikrove, negu imtis spekuliatyvos rekonstrukcijos.

Vėlius suteikė tokiems tyrimams medžiagos, parodė, jog tai egzistuoja, bet jį traukė ir noras surasti kažką tokio, kas buvo labai seniai, kai dar mūsų pačių nebuvo...

Dėl D. Saukos pastebėjimo, jog Vėliaus hipotezėms pristigo elegantiškos argumentacijos, galėčiau pasakyti, jog aš gal kaip tik džiaugiuosi, kad Vėliui elegantiškos argumentacijos pristigo, nes jeigu jis būtų jos nepriėmęs, būtų, juokais sakau, primelavęs daug daugiau. Manau, Vėlius pats suprato, kad jo didžiosios konstrukcijos yra hipotetinės, aš jo knygų neskaitau kaip šventraščių,

man atrodo, kad ten yra labai daug aiškaus klaidžiojimo ir netikrumo, bet nėra bandymo primesti savo idėjų kitiems. Man atrodo, kad jis rašė tas knygas labiau sau nei kitiems. Kita vertus, atsiskirdamas nuo literatūrinės lietuvių folklorinės mokyklos, Vėlius tikrai praturtino ir ją.

Noriu pabrėžti, kad Vėlius turėjo pakankamai aiškų hipotetiškumo pojūtį. Ką apskritai tokiame moksle galima pasakyti aiškaus? Tai trupinių ir skeveldrų rinkimas, jei dvi skeveldros suglunda, tai būna labai gražu, o jei dar pavyksta ir daugiau...

Manau, kad elegantiška argumentacija labiau būdinga Tartu arba Toporovo mokyklai, kartais ji tokia elegantiška, jog tampa apgaulinga, pristinga drąsos žvelgti į ją kritiškai, norisi ją nusirašinėti. Šia prasme Vėlius buvo daug paprastesnis ir ėjo daug aiškesniu keliu.

Lietuvių religijos, mitologijos tyrimuose esama tylaus susitarimo vieniems kitų nekritikuoti. Vis dėlto klausčiau apie „Chtoniškąjį lietuvių mitologijos pasaulį“ – ar isties lietuvių folklorinis velnias turėjo tiek daug funkcijų?

Dabar apie folklorinį velnią turbūt niekas taip nebemano. Grįžtant prie esminių klausimų – kritikos problema labai sunki, ypač kai tyrinėtojų tiek mažai, ištekliai tokie kuklūs, o kritikos tradicija tokia skurdi, kai kiekviena kritika suprantama kaip susidorojimas – tai labai didelė mūsų diskurso problema, ne visada sugebame kalbėti dialogiškai kritiškai. Reikia labai aiškiai atskirti mokslinę kritiką ir šarlatanizmo demaskavimą. Viena yra kalbėti apie J. Statkutę Rosales, kita, pavyzdžiui, apie D. Razauską. Jei susiduria skirtingi moksliniai žvilgsniai, tokia kritika yra labai produktyvi, naudinga ir kritikuojamajam, ir pačiam kritikui. Kitas dalykas – kai turi būti aiškiai įvardytas šarlatanizmas, dalykai, kurie tikrai netelpa į jokią mokslą, bet Lietuvoje šiandien kažkodėl manoma, kad kritika yra vienoda, matosi žmonių, kurie kritikuoja kitą ne siekdami toliau pastūmėti tyrimą, bet pirmiausia įtvirtinti save.

Ir kritika, ir ypač pervertinimas, permąstymas yra ypač svarbūs. O prisimenant Vėliaus teiginius apie velnią, šiandien, aišku, labai daug kas atrodo kitaip, bet Vėlius aiškiai išskėlė mitologinę velnio figūrą. Ji tarsi ir savaime šmėžavo, juk Lietuvos krikščytojai ne iš lubų paišė, jie susidūrė su realia tikrove ir žinojo, ką pasirenka įvardyti būtybei, kuri geriausiai atitinka tam tikrą krikščioniško mąstymo įvaizdį. Tai nereiškia, kad, kaip kai kas naiviai įsivaizduoja, Lietuvos krikščionintojai tiesiog demonizavo kažkokį simpatišką padarėlį ir nežinia kodėl pavertė jį galingu požemio valdovu. Tikrai ne, niekas jų nebūtų supratęs, kažkodėl ne bilduku jie pavadino piktąjį, nors turime visokios smulkiosios faunos. Įdomu, kad šioje knygoje Vėlius bandė iš senųjų raštų surinkti ir krikščionišką leksiką, pavyzdžius, kaip ji buvo

Dubičiai, 1971 m. Danieliaus Šemetulskio nuotrauka.

vartojama. Tik galbūt kiek dirbtinai jis sukonstravo iki-krikščionišką dualizmą – Dievas/Velnias. Aišku, ir Dievo įvaizdis dar turi būti rimtai permąstytas, pasitelkus daug daugiau empirinės medžiagos.

Yra likę pora N. Vėliaus užduotų darbų: šventės semantikos tyrimai, Aušrinės mitikos rekonstrukcija. Buvo sumanytos tokios studijos, bet spėta paskelbti tik straipsnių.

Tai du skirtingi pjūviai. Vienas – tai bandymas surasti neva tikrą senąją religiją, o šventės semantika, pamenu Vėliaus straipsnį apie Naujųjų metų simboliką, susijusi su archajinio pasaulėvaizdžio suvokimu, tai, man atrodo, daug toliau vedantis uždavinys. Ten, man atrodo, juntama ir M. Eliadės įtaka, bandoma išplėsti akiratį. Tai neužbaigti dalykai. Viena iš visų mūsų tyrimų bėdų – tai, kad mes įsivaizduojame, jog senoji baltų religija turi būti koherentiška, kad tai vientisi mitai, kad jei viename kaime manoma vienaip, taip pat buvo manoma ir kitame kaime... Apeliuodamas į tą daugiakaimiškumą, aš sąmoningai vartoju žodį pagonybė... Sąvoka „baltų religija“ patogi kaip klasifikatorius, bet tai yra fikcija. Pagoniškame lygyje ji nėra kaip krikščionybė, islamas ar judaizmas – ji ir neturi būti suvokiama pagal krikščionišką modelį, o tie žmonės, kurie laiko save labai artimais tam mąstymui ir religijai, kartais ją įsivaizduoja kaip tik pagal krikščionišką modelį. Naivu įsivaizduoti, kad pro-senovėje buvo vienas mitologinis darinys kaip Vedos – net ir Vedos yra iš skirtingų epochų, yra ten ir eklektikos, neturime vientisos sistemos. Ir nebūtina surasti visišką koherenciją...

Siūlytumėte daugiau dėmesio skirti lokalesiems tikėjimams?

Gali būti ir labai bendri dalykai, rekonstruojami, tarkim, kaip proindoeuropietiški, bet jeigu duomenys apie tą pačią dievybę vienur užrašomi vienokie, kitur – kitokie, tai ji ir galėjo būti suvokiama skirtingai, nors kai kurie jos požymiai gal paplitę visoje Lietuvoje. Kita vertus, ir folklorinė medžiaga neatsiranda visur vienu metu. Neturime įtikinančio tyrimo, kuris parodytų, kaip nuo mito pereinama prie folkloro. Vėl grįžtu prie religijos sociologijos, istorinės sociologijos. Šias sąvokas vartoju atsargiai, nesame mes jų specialistai, bet kalbėkime apie tai, kad yra realus kaimo gyvenimas su savais konkrečiais procesais. Didžiulis sunkus tyrimas – kaip Valakų reforma keičia ir pasaulėvaizdį, ir pagoniškosios religijos likučius, kaip juos keičia net vytautinis įbaudžiavinimas, kas įvyksta, kai keičiasi ežerų, miškų nuosavybės formos, kaip drauge keičiasi jų mitologinis įprasminimas. Pasikartosiu – mitologija, kad ir kaip ją pavadintume, pirmiausia įprasmina mūsų

realųjį pasaulį, ir tas įprasminimas kinta kartu su pasaulio kaita, jei atsiranda naujas reiškiny, naujos gyvenimo formos, kinta ir idėjos. Reikia tirti, kaip vyksta reali kristianizacija, ką ji atneša, kaip tas pasaulis palaipsniui kinta... Nereikia įsivaizduoti, kad krikščionybė yra kažkoks pagonybės substitutas, pakaitalas – ne, krikščionybė siūlo naujas įprasminimo formas tiems gyvenimo reiškiniams, kurie buvo, ar tiems naujiems reiškiniams, kurie atsiranda. Vėlius, kalbėdamas apie Dievą ir Vėlnią, užčiuopė kai ką ir iš to.

Parengė Saulė MATULEVIČIENĖ

MEMORY

The Legacy of Norbertas Vėlius

The 75th anniversary of Professor Norbertas Vėlius (1938-1996), scholar of ancient Lithuanian worldview and mythology, is commemorated by a publication dedicated to the ideas from his books: the monographs *Mitinės lietuvių sakmių būtybės (Mythical Beings from Lithuanian Legends, 1977)*, *Senovės baltų pasaulėžiūra (The World Outlook of the Ancient Balts, 1983)*, *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis (World of Chthonic Mythology, 1987)*, *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai 1–4 t. (Sources of Baltic Religion and Mythology, 1995–2005)*, and the reader *Lietuvių mitologija 1–3 t. (Lithuanian Mythology, 1995–2004)*. Also sharing their ideas are modern scholars, such as the researchers of ancient Baltic religion and mythology Nijolė Laurinkienė and Dainius Razauskas, ethnomusicologist Daiva Račiūnaitė-Vyčinienė, cultural historian Vytautas Ališauskas. They claim that N. Vėlius, in the second half of the 20th century, essentially began a new stage in the research of Lithuanian mythology; his work is characterized by special attention to folkloric sources which before no one had reviewed, organized, or analysed as carefully. The majority of scientific hypotheses formulated by the scholar are plausible, some of them promote scientific discussion. N. Vėlius' merit has recently been named his life's work—a four volume collection of Baltic religious and mythological sources, which has become a reference book for other generations of scholars. Another notable initiative—preparation of a 19th–early 20th century Lithuanian mythology and religion studies reader. The ideas of N. Vėlius influenced also Lithuanian ethnomusicological research, because of it a new school of ethnomusicology formed, with a lot of attention being paid to the semantic issues of traditional music. In the conversations, his other works are remembered as well, the professor's impressive social activities—leadership of folklore expeditions, public lectures, supporting of novice researchers in this field, folklore ensemble creators, and others.

Discussion of the ideas of Norbertas Vėlius encourages debate on more general questions—guidelines, themes, and techniques of further research today of the old Lithuanian (Baltic) religion and mythology or ancient worldview.